Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav východoevropských studií

Filologie – Slovanské filologie

Tomáš Mikulka

Tři starobylé staroslověnské homilie

Three ancient Old Church Slavonic Homilies

Teze disertační práce

Vedoucí práce: Mgr. Václav Čermák, Ph.D.

2021

Homiletická tvorba je jedním ze základních prostředků vysvětlování a upevňování náboženské nauky a týká se v podstatě všech světových náboženství. V křesťanském prostředí je potřeba počítat s tímto literárním útvarem už od samotného počátku. Sestavit vhodnou promluvu klade na kazatele neobyčejně vysoké nároky. Předpokládá to nejen teologické a filosofické vzdělání a vhodný námět, ale také vnímavost k aktuálnímu dění, jazykovou vybavenost, rétorickou zdatnost a v neposlední řadě empatický přístup vůči posluchačům. Ne nadarmo byl v antice zdatný řečník označován slovem *deinos* „zběhlý“, doslova „budící bázeň“.

Křesťanství se zrodilo na styku semitského a řecko-římského světa, dvou jazykově a konceptuálně velmi odlišných systémů, které však v okamžiku příchodu křesťanství měly za sebou již několik staletí čilé interakce. Tento trend pokračoval s menšími či většími výhradami i v rámci křesťanství. Židokřesťanské zjevení bylo vysvětlováno pomocí rektifikovaných konceptů řecké filosofie za pomoci postupů vypracovaných antickou rétorikou.

S šířením křesťanství mezi nové, dosud nepokřtěné národy přirozeně vyvstávala neodbytná otázka, jak tuto zvěst formulovat a předat dál. Před touto otázkou nutně stanuly křesťanské misie směřující ke Slovanům, ať už byly franské, akvilejské nebo byzantské. Počátky kazatelství u Slovanů jsou stejně jako u dalších jazykových a etnických skupin zahaleny rouškou tajemství. V neprospěch hraje mnoho faktorů, jako například efemérnost promluvy, její jednorázovost, podmíněnost okolnostmi či proměnlivost posluchačstva. Jen málokterá promluva si uchová aktuálnost delší dobu a má to štěstí, aby byla písemně zaznamenána a dočkala se dalšího života.

Zaměříme-li se na rané slovanské prostředí 9. a 10. století, zjistíme, že rukopisů obsahujících homiletické památky z období jsou velmi vzácné. Jedna z nejstarších rukopisných památek ve staroslověnštině s homiletickými texty je Supraslský kodex z 11. století, jehož analýza však ukazuje, že zapsané promluvy již prošly jazykovou úpravou. Lze předpokládat, že již v době velkomoravské vznikl první soubor homilií ve staroslověnštině. Ovšem tento soubor nejstarších promluv se rukopisně nedochoval a je tedy potřeba ho rekonstruovat na základě rozboru pozdějších opisů. Práci značně ztěžuje několik skutečností, z nichž vyjmenujeme alespoň některé: a) na rozdíl od stsl. bible není znám rozsah homiletického korpusu, b) mladších opisů a svodů je nepřeberné množství a chybí jejich úplná katalogizace a klasifikace, c) homilie nebyly považovány za tolik posvátný a neměnný text jako bible, takže mohly snadněji procházet úpravami, umožňovaly individuálnější přístup, což vyústilo ve vyšší variantnost a variabilitu. Proto nezbývá než každou homilii posuzovat zvlášť a provádět vzájemná srovnání.

U staroslověnského homiliáře lze v zásadě předpokládat promluvy dvojího původu: originální a překladové.

V oblasti výzkumu překladových homilií práce značně pokročily. Byly nalezeny cizojazyčné paralely a badatelé provedli důkladné jazykové analýzy. Tímto způsobem se podařilo zhodnotit homilie starobylého hlaholského Clozianu (Bláhová 1973), a položit tak důležité východisko pro další výzkumy. V nedávné době E. Bláhová významně upřesnila dosavadní představu o rozsahu stsl. homiliáře. Dosud se mělo za to, že velkomoravský homiliář obsahoval promluvy postního a velikonočního cyklu. Ukázalo se však, že ještě na Velké Moravě zřejmě vznikl překlad homilie k poctě apoštolů Petra a Pavla (Bláhová 2008a), který dále posloužil k sestavení velkomoravské Pochvaly Cyrilu a Metodějovi.

Obrátíme-li pozornost k originálním výtvorům velkomoravského či obecně raněslovanského kazatelství, zmocní se nás určité zklamání. To se dostaví v okamžiku, když si uvědomíme, že slovanští kněží museli sestavovat promluvy, a přitom se jich dochovalo tak málo, tak torzovitě a tak rozptýleně. Slavisté odvedli skvělou práci při analýze tzv. Anonymní homilie z Clozianu, která byla rozebrána nejen z hlediska jazykového (Bláhová 1962 a 1973), ale také z hlediska právních reálií (Vašica 1956). Výsledkem je zasazení na Velkou Moravu a prokázání její jazykové blízkosti s Epifaniovou homilií Clozianu. Její autorství bylo připsáno samotnému arcibiskupu Metodějovi. Homiletická tvorba dalších autorů, jako je Kliment Ochridský, Jan Exarch, Konstantin Preslavský a další byly předmětem dílčích studií a monografií (např. Stančev – Popov 1988; Ivanova-Mirčeva 1971). Stranou dosud zůstala skupina stsl. homilií neznámých autorů, k nimž není známa cizojazyčná předloha. Právě originální homilie mohou obsahovat dosud neobjevené informace o rázu prvotního slovanského křesťanství.

Z těchto důvodů se v předkládané disertační práci s názvem *Tři starobylé staroslověnské homilie* věnujeme třem anonymním homiliím dosud neznámé datace a provenience. Jsou jimi:

1/ *homilie na Narození Páně* (25.12.) s incipitem понеже множицею чьстьновавше (!) ст҃льство заповѣда намь „Protože nám již mnohokrát vaše ctihodná biskupská hodnost přikázala“, pro niž užíváme zkratku Nat;

2/ *homilie na Křest Páně* (6.1.) s incipitem придѣте вьзрадоуимь се г҃ви „Pojďte, zaradujme se v Pánu“, pro niž zavádíme zkratku Bapt;

3/ *homilie na Zvěstování Páně* (25.3.) s incipitem нⷪ҇чатькь словесь г҃нь истина „Počátek slov Páně je pravda“, kterou označujeme zkratkou Anunt.

Cílem naší práce je u každé homilie stanovit jazykové a textologické charakteristiky natolik přesně, abychom mohli následně posoudit, jestli mohou být považovány za dílo jednoho autora, abychom se mohli pokusit navrhnout jejich dataci a lokalizaci a mohli je tak zasadit do širšího kontextu staroslověnského písemnictví. Homilie Nat a Bapt byly předmětem obsáhlé studie A. N. Popova (1880), ovšem od té doby se na poli slovanské jazykovědy vykonalo mnoho práce v oblasti lexika a syntaxe, a tak je vhodné provést analýzu znova. Naproti tomu homilii Anunt dosud nikdo neanalyzoval.

Struktura disertační práce

Disertační práce je členěna následujícím způsobem. Po Úvodu (1. kap.), v němž stručně shrnujeme dějiny křesťanského kazatelství se zvláštním zřetelem ke kázání v lidovém jazyce, následují tři symetricky vystavěné kapitoly věnované rozboru Nat (2. kap.), Bapt (3. kap.) a Anunt (4. kap.). V rámci každé z těchto kapitol se zabýváme shrnutím dosavadních poznatků, rukopisným dochováním, lexikálním a syntaktickým rozborem, analýzou biblických a patristických citátů. Nakonec se výběrově věnujeme některým reáliím důležitým pro dataci či lokalizaci homilie.

5. kapitola je nazvána Souhrnný závěr. V prvním kroku (5.1) je místem, kde se snažíme odpovědět na otázku příbuznosti homilií Nat, Bapt a Anunt. Používáme k tomu výsledky analýz z předchozí 2.–4. kapitoly. Dále zařazujeme krátký, ale velmi důležitý oddíl (5.2) věnovaný krátkému výčtu homilií, které vykazují podobné charakteristiky jako Nat, Bapt a Anunt. Tato část otevírá perspektivy pro další bádání. Po této vsuvce se vracíme zpět k souboru Nat, Bapt a Anunt a v části (5.3) zkoumáme jejich vztah k velkomoravským Životům a k homiliím Clozianu, který se v předchozích kapitolách ukázal jako důležitý. Následuje část (5.4), jejímž předmětem je recepce těchto tří homilií ve slovanském písemnictví. Cílem není pouze stanovit jejich vliv na další autory, ale také určit jejich *terminus ante quem*. V oddíle 5.5 se pokoušíme zjistit, zda lze charakteristické znaky homilií ztotožnit anebo alespoň přiblížit stylu některého z autorů, které známe jménem (např. Kliment Ochridský, Jan Exarch atd.). Veškeré poznatky shrnujeme v oddíle 5.6 a pokoušíme se o všestrannou charakteristiku autora z hlediska jazyka s ohledem na jeho znalosti řečtiny a patristické literatury a zasazujeme ji do kontextu byzantské vzdělanosti. Určení vzniku textu (Sitz im Leben) obnáší nejen dataci a lokalizaci, ale také určení možného kulturně-historického milieu a adresátů homilií.

Následuje seznam použité literatury (kap. 6) a přílohy (kap. 7), kam umísťujeme kritická vydání zkoumaných homilií opatřená indexy biblických a patristických citátů.

Nyní se vrátíme ke struktuře stěžejních kapitol 2–4. Na prvním místě jsme se zabývali rukopisným dochováním zkoumané homilie. Opírali jsme se přitom o nejnovější kodikologické práce, zejména o katalog sestavený K. Ivanovou (2008) s názvem *Bibliotheca hagiographica balcano-slavica*. Všechny tři homilie se dochovaly výhradně v srbských rukopisech, chybí rukopisy z bulharské oblasti a na Rus pronikla pouze homilie Bapt. Nelze přejít bez povšimnutí také celkově nízký počet opisů, který se pohybuje v řádu jednotek. Homilie Nat je písemně dochována v pěti rukopisech, Bapt celkem v osmi rukopisech (4 jihoslovanské, 4 východoslovanské) a Anunt pouze ve třech rukopisech. Jen pro srovnání připomínáme, že nejoblíbenější homilie se dochovaly řádově v desítkách až stovkách opisů napříč celým slovanským areálem. Malý počet opisů, koncentrace v úzkém okruhu vzájemně spřízněných rukopisů, soustředěnost do omezené geografické oblasti, množství lakun a míst, jimž opisovači nerozuměli – to všechno jsou skutečnosti, které dávají tušit, že zkoumané homilie byly pro středověké Slovany něčím zvláštní a nebylo snadné jim v plnosti porozumět.

Jádrem kapitol 2–4 je lexikální a syntaktická analýza. Inspirovali jsme se postupy E. Bláhové, kterou vypracovala při analýze homilií Clozianu (Bláhová 1973). Její přístup k analýze textu je nejen přesný a komplexní, ale hlavně dovoluje z celého množství jevů vybrat ty, které poslouží k přehlednému a bezpečnému charakterizování dané památky a k následnému srovnání s dalšími památkami. Tuto metodu tedy přijímáme nejen pro její spolehlivost, ale také proto, abychom mohli porovnat výsledky našich rozborů lexika a syntaxe s charakteristikami homilií Clozianu. Přesto je nutné tuto metodu adaptovat. Homilie Nat, Bapt a Anunt totiž nejsou na rozdíl od většiny homilií Clozianu plně překladové.

Lexikum

Lexikální analýza každé z homilií sledovala čtyři základní osy:

a) rozbor vzácných či jinde nedochovaných lexémů. Jako základní reference nám přitom posloužil *Slovník jazyka staroslověnského* (dále *SJS*), jeho obsáhlé lístkové kartotéky uložené v oddělení paleoslovenistiky a byzantologie Slovanského ústavu AV ČR, v. v. i., dále slovníky církevní slovanštiny jednotlivých místních redakcí a další lexikografické práce. U hapaxů či řídkých a nezvyklých lexémů jsme se pokusili stanovit jejich sémantiku.

b) rozbor lexika z hlediska relativního stáří. V této části jsme se opírali o výsledky bádání V. Jagiće (1913), K. Horálka (1948 a 1954) a dalších slavistů.

c) rozbor speciálních skupin výrazů, jako jsou grécismy, západoslavismy, kompozita, odborná terminologie atd. Tyto výrazy jsme analyzovali z toho důvodu, že mohou poskytnout důležité informace o autorských preferencích, slovotvorných postupech, doplnit údaje o relativním stáří lexika a přispět ke geografickému zasazení zkoumaných památek.

d) vybrané sémantické sondy. U vybraných termínů, obratů či sousloví jsme přistoupili k hloubkové sémantické analýze, když hesla dostupných slovníků neuváděla uspokojivé ekvivalenty. K určení významu jsme přitom vycházeli z kontextu a hledali jsme také paralely v dalších jazycích, především v řečtině. Nezastupitelnou roli při těchto analýzách sehrál *Thesaurus linguae graecae* (TLG) a *Řecko-staroslověnský index* (ŘSI) a jeho kartotéka uložená v Oddělení paleoslovenistiky a byzantologie Slovanského ústavu AV ČR, v. v. i.

Z důvodu úspory místa budeme výsledky prezentovat na příkladu homilie Nat, ale ukázalo se, že z velké části jsou platné i pro homilie Bapt a Anunt. Lexikum Nat se jeví jako velmi bohaté a mezi jinde nedoložené lexémy patří např. крѣсина „zimní kruh slunce?“ a надъсвръшение „více než dokonalost“. Zajímavé jsou lexémy společné se starobylým překladem apoštola, jako jsou поконьникъ „vůdce“ a порочьникъ „rouhač“. V Nat jsou ovšem použity v jiném kontextu. Lexikum Nat je z hlediska relativního stáří velmi starobylé, vedle běžných archaismů můžeme upozornit na lexém отокъ, který byl záhy nahrazován slovem островъ, nebo na vzácné archaické sousloví разоумъ божии „poznání Boha“ místo mladšího kompozita богоразоумие. Místy je dána přednost mladšímu lexému, jako např. mladší напрящи „napřáhnout“ nahrazuje synonymní налящи nebo mladší slovo ближика „příbuzná“ nahrazuje starší искрьнь. Tendence mírného ústupu archaismů lze dobře ilustrovat na přejímkách z řečtiny. Vedle obvyklých grécismů (např. апостолъ, ангелъ) se v Nat vyskytují jako součást biblických citátů vzácnější přejímky, např. игоуменъ ve významu „vůdce“, a nikoli mladší вождь či владъика. To nás však nesmí zmást a přivést k ukvapenému a mylnému závěru, že výskyt archaických grécismů se omezuje na citáty. Přestože je autor Nat přejímá, a dokonce v originálních pasážích sám grécismy používá (teol. termíny ѵпостась, демонъ, аеръ), určitá nespokojenost je patrná ze dvou příkladů. Ve verši J 19:40 je grécismus ароматъ, řec. ἀρώματα „aromata, vonné látky“ vysvětlen posluchači jako slov. вонıа „vůně“. K ještě většímu zásahu došlo v A 4:11, který byl lexikálně upraven podle podobných pasáží, jako např. 1P 2:6 či Is 28:16. Grécismus акрогонии/камъı акрогониѵънъ za řec. λίθον ἀκρογωναῖον „úhelný kámen“ doložený v apoštolním překladu byl vynechán a na jeho místo byl dosazen slov. ekvivalent

камъı жгъльнъıи. Zdá se tedy, že v Nat se grécismy soustřeďují v citátech a ve speciální terminologii. Nicméně kde je to možné, tam jsou místy nahrazovány domácími výrazy. Rozbory dále prokázaly, že vliv řečtiny se zdaleka neomezoval jen na formální stavbu lexika, ale že se projevuje i v sémantice slov. To můžeme ilustrovat na kompozitu пакъıпорождение, které je utvořeno po vzoru řec. παλιγγενεσία a které současně přejímá jeho speciální význam „obnovený svět (po potopě)“. Ke geografickému zařazení památky může významně přispět přítomnost některých typických obratů. V Nat jsou to především dva výrazy spojované se západokřesťanským prostředím, sousloví сѫтаıа мариıа „svatá Maria“ místo běžnějšího východokřesťanského богородица „Bohorodička“ a jinak běžné slovo има použité ve významu „božská osoba“, ve staroslověnštině běžněji ѵпостась nebo лице. Obě lexikální jednotky (сѫтаıа мариıа a има) se dochovaly ve Frizinských památkách.

Syntax

Analýza syntaxe patří mezi nejpřesnější a zároveň nejnáročnější části. Podle ústního doporučení E. Bláhové je však nutné ji provést s mimořádnou důkladností a akribií. Je-li provedena správně, poskytuje řadu cenných informací, které by z pouhé lexikální analýzy nemohly vyplynout. Důvod spočívá v tom, že syntaktické struktury se vyznačují větší stálostí než lexikum, jehož výběr závisí na konkrétním tématu promluvy. Nezanedbatelnou pomocí při práci v této části byly syntaktické výzkumy R. Večerky, J. Bauera a dalších. Jelikož jsme chtěli u zkoumaných homilií popsat primárně staroslověnskou syntax, třídili jsme jednotlivé jevy podle kritérií staroslověnštiny. Teprve až ve druhém kroku jsme sledovali překladovou techniku vybraných syntaktických prostředků řečtiny, a to pouze tam, kde se podařilo nalézt řecké paralely, tj. v citátech. Výsledky této analýzy budeme opět ilustrovat na příkladu Nat, přičemž homilie Bapt a Anunt v mnohých ohledech vykazují obdobné výsledky.

V syntaktickém rozboru Nat jsme zkoumali morfosyntaktické jevy se zvláštním zřetelem k výskytu starobylých bezpředložkových pádů. Zvlášť důležitým se ukázal případ bezpředložkového lokálu, který se v rukopisech dochoval navzdory všeobecné tendenci ho nahrazovat konkurenčním dativem. Genitiv záporový je používán velmi pravidelně, nikoli však mechanicky a bezmyšlenkovitě. To je možné ilustrovat na vazbě и не могъı и оулоучити (Nat 142b4) „nemohl ho získat“, kde zápor modálního slovesa neovlivnil vazbu plnovýznamového slovesa оулоучити. Dále jsme v Nat sledovali výskyt instrumentálu predikativního atd. Důležitým a častým jevem jsou konkurenční vazby druhého předmětu po slovesech dicendi. Druhý předmět totiž může být vyjádřen buď prostým dativem nebo předložkovou vazbou къ

s dativem. Zjistili jsme, že v Nat jsou přítomny oba způsoby vyjádření, v biblických citátech převažují vazby předložkové a v ryze autorském textu bezpředložkové.

Zajímavým syntaktickým jevem je výskyt explikativních výrazů, jako jsou сирѣчь, рекъше, иже ѥстъ, съказаѥтъ са atd. a pokusili jsme se o jemnější sémantické rozlišení těchto víceméně synonymních obratů. Jejich nebývalá četnost nepochybně souvisí s exegetickou metodou, kterou autor Nat zvolil. Další důležitou charakteristikou je způsob vyjádření činitele pasivního děje. Ukázalo se, že se používají oba konkurenční prostředky, tedy jak bezpředložkový instrumentál, tak vazba отъ + genitiv. Preference je však výrazně na straně instrumentálu. Častým syntaktickým jevem je vyjádření posesivity, což se v zásadě děje dvojím způsobem, pomocí adnominálního pádu (genitivu, dativu) nebo pomocí posesivního adjektiva. Výskyty obou způsobů vyjádření jsou v Nat poměrně vyrovnané, jen u adnominálního dativu je zřejmá jeho příznakovost. Použití posesivního dativu přichází v úvahu jen v určitých, sémanticky a syntakticky vymezených kontextech.

Ze slovesných tvarů vybíráme otázku supina, infinitivu a participia. Supinum je starobylý prostředek k vyjádření cíle pohybu. V rukopisech Nat není dochováno ani jedno supinum. Zdá se tedy, že supinum bylo na ústupu. Infinitiv byl v Nat živou kategorií a vyznačoval se neobyčejně širokým a rozmanitým použitím. Omezíme se proto jen na některé signifikantní příklady. Infinitiv v dynamické platnosti je doložen ve vazbách akuzativu s infinitivem, což je poměrně vzácný jev. Doložen je také infinitiv v imperativní platnosti. Dále je třeba zmínit sice okrajové, ale výrazné zapojení infinitivu po ꙗко v účelové konstrukci a po заніе v kauzální konstrukci. V Bapt a Anunt tyto infinitivní vazby nejsou doloženy. Rovněž o participiu můžeme říci, že se dočkalo velmi širokého užití. Pozoruhodné jsou vazby spojitého participia po slovesech smyslového vnímání a pocitu. Např.: нарекъ́ше бг҃ы или анг҃лы видѣвъ́ше на строѥніе мира сего <u>приходеще</u> (Nat 135a26) „nazvali jménem bohů anděly, které viděli, jak přicházejí za účelem řízení tohoto světa“. Výrazným použitím participií v Nat je dativ absolutní. Sémantická platnost těchto konstrukcí byla upřesňována pomocí příslušných spojek (např. ѥгда, ꙗко). O životnosti absolutního dativu svědčí zejména případy, kdy ho autor použil sám. Mimořádně výmluvným příkladem je jeho výskyt na místě řeckého parataktického souvětí. V Ex 19:19 čteme: ἐγίνοντο δὲ αἱ φωναὶ τῆς σάλπιγγος προβαίνουσαι ἰσχύροτεραι σφόδρα „ozvaly se pronikavé a velmi silné hlasy polnic“, kdežto v Nat na tomto místě figuruje absolutní dativ выв҃шиимь гл҆амь кр҃бп҃комь вел҃ми (Nat 136b19). Zabývali jsme se také otázkou vlivu řečtiny na stsl. syntax. Za nejprůkaznější fenomén považujeme použití relativa v koordinativně-adjunktivní funkci na místech bez řecké paralely. To znamená, že relativum

odkazuje na předchozí výskyt slova, k němuž se vztahuje: **юже прѣмоудрость иже любить** (Nat 139a3) „kteroužto moudrost, kdo ji miluje“. Řecky by toto místo znělo ἣν σοφίαν ὅστις ἀγαπᾷ a dobře by odpovídalo zásadám řecké gramatiky. Ukazuje se tedy, že vliv řeckého jazyka na jazyk Nat se netýká pouze lexika, ale také syntaxe.

Výrazným znakem syntaxe Nat a dalších zkoumaných homilií je častý výskyt kondicionálu ve vedlejších větách účelových. Tak vysoká frekvence nemá analogii v žádné jiné stsl. památce.

V oblasti překladové techniky je patrný volnější přístup k řecké předloze. To vyplývá ze skutečnosti, že jeden řecký gramatický fenomén byl do staroslověnštiny překládán vícero způsoby. Srovnáním překladových řešení v Nat jsme dospěli k závěru, že řec. participia v nominativu byla nahrazována vedlejší větou relativní a naopak řec. hypotaktické konstrukce byly místy převáděny na stsl. participiální konstrukce (např. na dativ absolutní). Mnohem hlubší analýzu bylo možné provést u Bapt a Anunt, které obsahují větší množství překladových pasáží. Celkově je patrná tendence k vytvoření co nejpřirozeněji znějícího stsl. překladu a k hojnějšímu využití hypotaktických prostředků. Sevřené nominální a infinitivní konstrukce byly nejčastěji rozvolňovány cestou verbalizace. Vazba se stsl. členem **иже** byla patrně vnímána jako krajní řešení a je doložena pouze ve speciálních případech. Případ řeckého adnominálního genitivu a jeho stsl. ekvivalentů vnesl světlo do vnímání pozice posesiva ve větě. Ukázalo se, že jak v Bapt, tak v Anunt se stsl. ekvivalent vyskytuje v antepozici jen v závislosti na řecké předloze. Zvláštní pozornost si zaslouží překlad řec. participií pomocí stsl. věty relativní. Specifikem Bapt a Anunt je to, že participia v nepřímých pádech byla občas překládána vedlejší větou relativní, což vyžadovalo zařazení korelativa do řídicí věty. Tento postup se v dalších stsl. památkách téměř nevyskytuje.

Biblické citáty

V analýze biblických citátů jsme se zaměřili na jejich textologický rozbor a srovnání s dostupnými stsl. překlady a cizojazyčnými paralelami. Rozlišili jsme mezi primárními citáty a sekundárními či nepřímými citáty, které do homilií pronikaly v rámci citátů z patristické literatury. Biblický text všech tří zkoumaných homilií je závislý na řeckých, a nikoli latinských předlohách a homilie se výběrem čtení hlásí spíše k byzantské bohoslužebné praxi. Pečlivý rozbor dovolil ve výsledném znění rozlišit několik současně působících faktorů. Výchozím textem byly starobylé stsl. biblické překlady, které v případě evangelií prošly mírnou revizí. Nebyly citovány s úzkostlivou přesností, ale byly různě zkracovány, komentovány a dále

upravovány. Některá intertextová prolnutí mezi podobnými verši dosvědčují citování zpaměti. Mezi úpravami jsme nalezli i takové, které lze jen stěží vysvětlit bez přímé znalosti řecké paralely. Z toho usuzujeme, že výsledné znění biblických citátů je průnikem základního stsl. biblického překladu a úprav podle řecké bible. Podoba nepřímých citátů odráží jak specifika cizojazyčné předlohy, z níž vycházejí, tak ctí postupy nejstarších stsl. biblických překladů, což je patrné zejména v lexikálním plánu.

Patristické citáty

V předkládané práci jsme věnovali velké úsilí co nejúplnější identifikaci a analýze patristických citátů. Pokračovali jsme tak v linii, kterou započal A. N. Popov (1880). Všem třem homiliím je společné, že citují z řečí Řehoře Naziánského, ze spisů Dionýsia Areopagity, z *Protoevangelia Jakubova* a ze spisku vysvětlujícího význam biblických jmen (*De nominibus hebraicis*). Kromě toho nelze vyloučit, že dogmatické výklady homilií Nat a Anunt byly převzaty z neznámého stsl. věroučného pojednání, z něhož mohla vycházet i první kapitola Života Metodějova. U každé památky můžeme uvést další specifické zdroje, jejichž výběr souvisel s tématem promluvy. Základní osnova homilie Nat je převzata ze slovanské homilie na Narození Páně, kterou známe pouze v mladších upravených verzích. Dále jsme identifikovali citáty z liturgických textů byzantského obřadu (Oktoich, sváteční minea) a zvláštní věštecký výrok připisovaný bohu Apollónovi, který byl součástí byzantských sbírek pohanských věšteb vztažených na křesťanství. Specifickým rysem homilie Bapt jsou reminiscence na obřad *Velkého žehnání vody na Epifanii*. Přejdeme-li nyní k homilie Anunt, zaujme výrazná přítomnost citátů z homilie Severiána z Gabaly *In incarnationem Verbi* (CPG 4204) a citátu z liturgie Basila Velikého. Na otázku, zda byly používány již hotové stsl. překlady zmíněných zdrojových textů, musíme odpovědět *negative* snad s výjimkou *Protoevangelia Jakubova* a obřadu *Velkého žehnání vody*, které se nápadně shoduje s verzí dochovanou v Euchologiu sinajském. Ostatní texty byly pravděpodobně překládány přímo z řeckých předloh.

Znaky společné homiliím Nat, Bapt a Anunt

Vzájemným srovnáním charakteristik zkoumaných homilií jsme dospěli k závěru, že Nat, Bapt a Anunt jsou příbuzné a mohly by být dílem jednoho autora. Pomineme-li skutečnost, že se část jejich písemné tradice nachází v týchž rukopisech, hlavní těžiště důkazu spočívá ve srovnání lexika, syntaxe, způsobu práce s biblickými citáty a dalších citovaných textů a také některých mimojazykových reálií. Vybíráme pouze některé nejdůležitější shody.

Všem třem homiliím jsou společné vzácné výrazy псалъмьникъ „žalmista“, ѵпостась „hypostaze“ a аеръ „vzduch“ a neobvyklá responze пріѧти za řec. λαμβάνειν/συλλαμβάνειν ve smyslu „počít život“ místo běžného зачати. Homilie Nat a Bapt jsou spojeny výrazy сватаꙗ кѫпѣль „křestní lázeň“, законъ „(Starý či Nový) zákon“, триѵпостасьно божьство „trojosobní božství“ a ojedinělou responzí сѣновьство za řec. υἱοθεσία „přijetí za adoptivní syny“ místo оусѣнѥніе/въсѣнѥніе doloženého v apoštolu. Homilie Nat a Anunt mají společné mimořádně vzácné slovo нетѣлесьнъ „netělesný, nehmotný“, spojení сватаꙗ мариꙗ „svatá Maria“ a съ чиномь/по чиноу „uspořádaně, popořádku“ a také вѣзити/изити za řec. ἀνατέλλειν „vzejít, vyjít (o nebeských objektech)“ místo obvyklého вѣсиѧти. Mezi Bapt a Anunt jsou společnými výrazy поустошь „zvrácenost, havěť“ a доушьнъ „oduševnělý“. Dále je ve všech homiliích přítomna sice málo početná, ale velmi důležitá vrstva výrazů spojená se západoslovanským prostředím (např. божии рабъ „Boží služebník, kněz“ atd.).

V oblasti syntaxe jsou homilie Nat, Bapt a Anunt spojeny poměrně hojným výskytem archaických slovesných vazeb s bezpředložkovým lokálem a vyjadřováním činitele pasivního děje pomocí instrumentálu. Dále můžeme pozorovat, že posesivita je často vyjádřena příslušným adjektivem a adnominálním genitivem. Adnominální dativ je rovněž doložen, ale pouze okrajově a v odůvodněných případech (např. stylistické rozrůznění při kumulaci většího množství větných členů, srozumitelnost, sémantické důvody atd.). Vysvětlující poznámky jsou často uváděny explikativními výrazy сирѣчь nebo рекъше a dalšími. Zvláštním rysem všech tří homilií je poměrně hojný výskyt relativa použitého v koordinativně-adjunktivní funkci. Z oblasti překladové techniky bychom zdůraznili jednu zvláštnost, a to překládání řec. participií v nepřímých pádech pomocí korelativa a stsl. vedlejší věty relativní.

V oblasti biblických citátů se předkládané homilie shodují v tom, že výsledné znění vzniká ze starobylého stsl. překladu přihlédnutím k řecké paralele. Odhlédneme-li od specifik každé promluvy, všechny jsou vystavěny z úryvků patristických autorů, mezi nimiž zaujímá význačné postavení Řehoř Naziánský a Dionýsios Areopagita, dále *Protoevangelium Jakubovo* a příručka *De nominibus hebraicis*.

V oblasti reálií je pozoruhodná jasně deklarovaná loajalita vůči Římu (Bapt) a současné odmítání nauky o Filioque (Nat, Bapt), kterou prosazovali Frankové. Dalším subtilním společným rysem je teologie božských energií, jejíž projevy jsou patrné v homiliích Nat a Anunt.

Poměr zkoumaného korpusu k homiliím Clozianu

Zajímá-li nás, kterým stsl. památkám stojí zkoumané homilie nejblíže, pak musíme poukázat na pozoruhodné shody s homiliemi Clozianu, zejména se skupinou homilií Ἐκ θαυμάτων na Květnou neděli, Ἐβουλόμην na Zelený čtvrtek a Athanasiovou homilií na Velký pátek. Jejich vnitřní provázanost dokázala E. Bláhová (1973). Homilie Nat má alespoň s jednou z této skupiny homilií Clozianu společné výrazy мьножицеѩ, бесъмрѣтиѥ, жрѣбии, мьнѣти сѧ „umenšovat se“ a záměnnost slov прѣмѫдрость a мѫдрость pro vyjádření Boží moudrosti. Homilie Bapt sdílí vzácný výraz нєчловѣколюбьць „nenávistný vůči člověku“, въскрьсениѥ, коньчина ve smyslu „vrchol“, starobylé neosobní sloveso сѫтъ „říká, praví“ a spojení лѣпо ѥстъ. V homilii Anunt jsou pozoruhodné shody ve výrazech бѣсъ, съвъкоуплѣти, оустрѣмити, великота, доброта, вельми a съ испытаниѥмь „přesně, důkladně“. Z oblasti speciální terminologie můžeme zmínit starobylé spojení разоумъ божии „poznání Boha“ (Nat), родъ „přirozenost“ (Nat, Bapt, Anunt) a дѣтєль „energie, působení“ (Nat, Anunt).

Ze syntaktických charakteristik, které jsou společné pro Nat, Bapt a Anunt a zmíněnou trojici homilií Clozianu, stojí za zmínku vyjadřování posesivity pomocí adjektiva nebo adnominálního genitivu, přičemž dativ zůstává prostředkem minoritním, dále starobylé slovesné rekce s bezpředložkovými pády (např. lokál), uvážlivé, a nikoli mechanické používání genitivu záporového, existence účelové vazby да s kondicionálem a také vyjadřování činitele pasivního děje pomocí instrumentálu, pouze výjimečně vazbou отъ s genitivem.

Styl Nat, Bapt a Anunt však nelze beze zbytku ztotožnit například z důvodu ústupu supina nebo proto, že řecké konstrukce s předložkovou vazbou či adverbiem jsou občas přeloženy vedlejší větou relativní, kdežto v Cloz nikdy (srov. Bláhová 1973, 41). Skupina Nat, Bapt a Anunt se v některých ohledech spíše blíží starobylým evangelním překladům, např. v možnosti překladu participií pomocí vedlejší věty relativní.

Další homilie nesoucí podobné charakteristiky

Během práce na disertaci se podařilo identifikovat dalších pět homilií, které se s Nat, Bapt a Anunt shodují v oblasti jazyka i reálií. Řadíme-li tyto homilie chronologicky, patří sem:

1/ *homilie na Početí Jana Křtitele* (23.9.) s incipitem понеже оубо прѣблагъıи богъ и чловѣколюбьць не прѣзьрѣ рода чловѣчьскаго „Protože předobrý Bůh a milovník lidí nepřehlédl lidský rod“,

2/ *pojednání o andělech* (8.11.) s incipitem начѧнъше бесѣдовати о бозѣ отънѫдоу же бѣ и достоино „Když jsme nejprve začali pojednávat o Bohu, jak se to také slušelo“,

3/ *homilie na Uvedení Páně do chrámu* (2.2.) s incipitem господь богъ нашь исоусъ христосъ вьсѣко промъıшлıаıа и съматрıаıа съпасение чловѣуıа рода „Pán Bůh náš Ježíš Kristus ve své prozřetelnosti chystá a připravuje veškerou spásu lidského pokolení“,

4/ *homilie na Nanebevstoupení Páně* (40. den po velikonoční neděli) s incipitem вьсıако съпасение чловѣча рода съматрıаıа „Staraje se o veškeré spasení lidského rodu“,

5/ *pojednání o Duchu svatém na Letnice* (50. den po velikonoční neděli) s incipitem рьцѣмъ же оубо о сватѣмь доусѣ дъıшѫщиимь „Promluvme tedy o vanoucím svatém Duchu“.

Potvrzení či vyvrácení jejich přináležitosti k předkládanému korpusu stejně jako identifikace dalších památek podobného rázu je předmětem dalšího zkoumání.

Datace, lokalizace a autorství zkoumaných homilií

Předkládaný korpus homilií Nat, Bapt a Anunt tvoří navzdory drobným odchylkám vnitřně konzistentní skupinu s objektivně popsatelnými charakteristikami. Pro stanovení data a místa vzniku jsme použili kombinaci vnitřních (jazykových) a vnějších (mimojazykových) faktorů. Koexistence velmi starobylých lexémů s vrstvou mírně inovovanou, použitý staroslověnský překlad bible, který v případě evangelií nese známky mírné revize, nasvědčují tomu, že homilie vznikly ve starobylém období, ale nikoli na samotném počátku slovanského písemnictví. Množství podobných jazykových rysů, které sbližují homilie Nat, Bapt a Anunt se skupinou homilií na Květnou neděli, Zelený čtvrtek a Velký pátek z Clozianu, dovoluje tyto písemné památky zařadit do přibližně stejného časového období. Citace ze zkoumaných promluv (zejm. Nat a Bapr) v autentických homiliích Klimenta Ochridského nás vedou k domněnce, že musely vzniknout ještě před r. 916, kdy Kliment umírá. Tím je stanoven *terminus ante quem*.

K zpřesnění této datace významně přispěla rekonstrukce porušeného letopočtu, který se nachází v homilii Anunt. Pomocí matematických výpočtů jsme dospěli k závěru, že homilie mohla být původně zapsána hlaholicí a pronesena 25. března roku 6400 od stvoření světa. Po přepočítání to znamená buď rok 892 po Kr. podle byzantského stylu, nebo rok 908 po Kr. podle alexandrijského stylu. Přitom se nám rok 892 jeví z liturgických důvodů jako pravděpodobnější. V každém případě mohl soubor homilií vznikat v průběhu několika let či desetiletí v závěru 9. století.

Pokud jde o stanovení místa vzniku, použití některých výrazů charakteristických pro památky západoslovanského původu (např. сватаıа мариıа, божии рабъ atd.), četné narážky

na stále živé teologické spory ohledně Filioque a loajální postoj autora k Římu jsou detaily, nás vedou k zasazení zkoumaného korpusu na západní okraj slovanského areálu. Právě zde totiž docházelo ke styku a konfrontaci slovanské misie s franskými misionáři. Tyto události jsou ostatně spolehlivě doloženy v památkách velkomoravského původu (např. v Životech), které vznikly do konce 9. století.

Přesnou identitu autora se bohužel přes veškerou snahu nepodařilo zjistit. Z jazykových i stylistických důvodů jsme byli nuceni vyloučit všechny autory sklonku 9. století, které známe jménem a u nichž mám k dispozici písemné prameny. Snad nejvíce se podobá Klimentu Ochridskému, ovšem plnému ztotožnění brání závažné důvody jazykového i stylistického charakteru. V každém případě se jednalo o velmi vzdělaného muže, snad kněze, který ovládal jak staroslověnštinu, tak řečtinu na velmi dobré úrovni. Dostalo se mu dobrého vzdělání v oblasti komputu (výpočtu data Velikonoc), filosofie i teologie, měl zálibu v líčení historických událostí. Znal biblické spisy ve staroslověnském i řeckém znění a dokázal pracovat se spisy Řehoře Naziánského a Dionýsia Areopagity, znal *Protoevangelium Jakubovo*, homilii *In incarnationem Verbi* od Severiána z Gabaly, texty byzantské liturgie, výklady biblických jmen *De nominibus hebraicis*, nějaký spis obsahující věštby pohanských božstev a snad také příručku *Viae dux* od Anastasia Sinajského. Autor také znal nějakou starší slovanskou homilii na Narození, kterou použil k sestavení Nat. U *Protoevangelia Jakubova* a *Velkého žehnání vody na Epifanii* nelze vyloučit, že byly k dispozici nějaké starobylé slovanské překlady. Objemem znalostí a výčtem používaných autorit se neznámý autor nejvíce přibližuje vzdělaným mnišským autorům Byzance 9. a 10. století.

Ze způsobu výkladu Písma a vedení argumentace, z výběru citovaných autorit vyplývá, že homilie nemohly být určeny širokým vrstvám nově pokřtěných Slovanů. Spíše je vhodné hledat jejich posluchačstvo mezi lidmi s vysokou úrovní duchovního života, například u mnichů či kléru. Ačkoli nelze předpokládat dokonalou shodu mezi její hlasovou realizací homilie Nat a jejím písemným dochováním, domníváme se, že byla pronesena v přítomnosti a na pokyn vysoce postaveného církevního hodnostáře, pravděpodobně biskupa, snad samotného arcibiskupa Metoděje. Pokud je tato hypotéza pravdivá, musela být homilie Nat pronesena nejpozději 25. prosince 884

V předkládané práci, která je v prvé řadě zaměřená k filologickým a textologickým otázkám, jsme se nemohli do hloubky věnovat problematice historického pozadí. Domníváme se, že před námi stojí korpus neobyčejně zajímavých homilií jednoho vysoce vzdělaného autora, které byly proneseny u západních Slovanů na sklonku 9. století v podmínkách živé konfrontace s franským klérem. Přes řadu neznámých mohou tyto homilie významně obohatit náš dosavadní

pohled na úroveň slovanského kazatelství a vzdělanosti několik desítek let po příchodu Konstantina a Metoděje. Z letmého srovnání s promluvami fransko-latinského původu vyplývá, na jak vysoké úrovni se kazatelství u Slovanů nacházelo. To by bylo jistě nemyslitelné bez mohutné podpory, které se Slovanům dostalo ze strany Byzance.

Vybraná použitá literatura:

Avenarius 1992: Avenarius, A. *Byzantská kultúra v slovanskom prostředí v VI. – XII. storočí (K problému recepcie a transformácie)*. Bratislava 1992.

Bauer 1963: Бауэр, Я. Беспредложный локатив в старославянском языке. In: *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Прага 1963, p. 263–285.

Bláhová 1962: Bláhová-Dvořáková, E. Syntax anonymní homilie rukopisu Clozova. *Slavia* 31 (1962), 151–165.

Bláhová 1973: Bláhová, E. *Nejstarší staroslověnské homilie (Syntax a lexikon)*. Praha 1973.

Bláhová 2008a: Bláhová, E. Homilie o sv. Petru a Pavlovi mezi nejstaršími staroslověnskými homiliemi. *Slavia* 77 (2008), 351–366.

Courcelle 1943: Courcelle, P. *Les lettres grecques en Occident : de Macrobe à Cassiodore*. Paris 1943.

Hauptová 1968: Hauptová, Z. K otázce analýzy staroslověnského lexika. *Slavia* 37 (1968), 226–234.

Horálek 1948: Horálek, K. *Význam Savviny knigy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia*. Praha 1948.

Horálek 1954: Horálek, K. *Evangeliáře a čtveroevangelia*. Praha 1954.

Ivanova 2008: Иванова, К. *Bibliotheca Hagiographica Balcano-Slavica*. София 2008.

Ivanova-Mirčeva 1971: Иванова-Мирчева, Д. *Йоан Екзарх Български. Слова.* София 1971.

Jagić 1913: Jagić, V. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin 1913.

Minčeva 1964: Минчева, А. *Развой на дателния притежателен падеж в българския език*. София 1964.

Popov 1880: Попов, А. Н. Библиографические материалы. VI. Слово на Рождество Христа и Чтение на Крещение Господне (Древнеславянские памятники в сербском изводе XIV века). *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. Кн. 3. Москва 1880, 155–310.

ŘSI: *Řecko-staroslověnský index* (= *Index verborum graeco-palaeoslovenicus*) I. Hl. red. E. Bláhová. Praha 2014.

SJS I–V: *Slovník jazyka staroslověnského* (= *Lexicon linguae palaeoslovenicae*). Hl. red. J. Kurz – Z. Hauptová. I.–IV. díl, Praha 1966 – 1997, V. díl, Praha 2016.

Stančev – Popov 1988: Станчев, К. – Попов, Г. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София 1988.

Vašica 1956: Vašica, J. Anonymní homilie rukopisu Clozova po stránce právní. *Slavia* 25 (1956), 221–233.

Vavřínek 1962: Vavřínek, V. Staroslověnské Životy Konstantina a Metoděje a panegyriky Řehoře z Nazianzu. *Listy filologické* 85 (1962), 96–122.

Vavřínek 1963: Vavřínek, V. *Staroslověnské Života Konstantina a Metoděje*. Rozpravy ČSAV, Řada společenských věd, ročník 73, sešit 7. Praha 1963.

Vavřínek 2013: Vavřínek, V. *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem*. Praha 2013.

Večerka 1958: Večerka, R. Střídání záporového genitivu se záporovým akuzativem v staroslověnštině. In: *Studie ze slovanské jazykovědy*. Praha 1958, p. 185–200.

Večerka 1961a: Večerka, R. *Syntax aktivních participií v staroslověnštině*. Praha 1961.

Večerka 1961b: Večerka, R. *Ke konkurenci vztažných vět a participií v staroslověnštině (Příspěvek k stylistickému hodnocení staroslověnských překladů z řečtiny)*. SPFFBU A9 1961, 35–46.

Večerka 1963: Вечерка, Р. Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке. In: *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Прага 1963, p. 183–223.

Večerka 1971: Večerka, R. Vliv řečtiny na staroslověnštinu. *Listy filologické* 94 (1971), 129–151.

Večerka 1982–83: Večerka, R. Souvětí se závislými větami relativními v staroslověnštině. *Slovo* 32–33 (1982–83), 15–52.

Večerka 1993: Večerka, R. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax, II. Die innere Satzstruktur*. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris t. XXXIV (XXVII, 2). Freiburg i. Br. 1993.

Večerka 1996: Večerka, R. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax, III. Die Satztypen: der einfache Satz*. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris t. XXXVI (XXVII, 3). Freiburg i. Br. 1996.

Večerka 2002: Večerka, R. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax, IV. Die Satztypen: der zusammengesetzte Satz*. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris t. XLVI (XXVII, 4). Freiburg i. Br. 2002.

Publikační, akademická a pedagogická činnost studenta

Odborné články

Mikulka, T. Ke Klimentově Pochvale Čtyřiceti mučedníkům. *Slavia* 78 (2009), 412–418.

Mikulka, T. Ke genezi církevněslovanské Modlitby ke svaté Trojici. *Slavia* 84 (2015), 372–396.

Recenze

Mikulka, T. (rec.) Milan Mihaljević – Jasna Vince: Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata. *Slavia* 82 (2013), 483–489.

Překlady

Sv. Jan Damašský: Řeči na obranu obrazů. Přel. T. Mikulka. Červený Kostelec 2012.

Účast na kolokviích a konferencích

Září 2015: Kolokvium mladých jazykovedcov v Praze. Příspěvek: Zdroje českocírkevněslovanské Modlitby ke svaté Trojici.

Září 2018: Mezinárodní konference v Bratislavě „Priatelia a oponenti“. Příspěvek: Věroučné spory v raném slovanském křesťanství ve světle nově identifikovaných homilií.

Únor 2019: Mezinárodní konference v Praze „Nahé jsou národy bez knih“. Příspěvek: K jedné slovanské rozhřešovací modlitbě.

Pedagogická činnost a studijní pobyty

2014 – měsíční studijní pobyt v Jeruzalémě na École biblique et archéologique française a v knihovně řeckého patriarchátu

2013–2017 výuka patristické řečtiny na Institut catholique de Toulouse

2020- výběrový seminář Úvod do jazykovědy pro studenty Arcibiskupského gymnázia v Praze